

THUISDRIFT

Een naoorlogse geschiedenis van
bouwen, wonen en vertrekken

Inez van der Spek

Denken & Scheppen

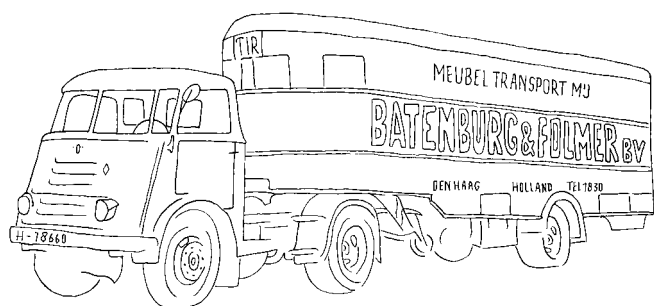
Inhoud

Introductie	•	9
1. Op zolder in het Heilige Land	•	19
2. Domweg gelukkig in de portiekflat	•	63
3. Import-export in de maisonnette	•	115
4. Het boemerang-effect: Nederland-Australië	•	145
5. Op en neer in Taubers torenflat	•	177
6. Tussen ecologische speelheuvels en flatneurose	•	225
7. Doorzon en experiment in ‘de periferie’	•	275
Epiloog	•	321
Noten	•	323
Verantwoording van de afbeeldingen	•	345
Dankwoord	•	347

Introductie

Op een spandoek bij een nieuwbouwuurt in aanbouw lees ik: ‘Hier bouwen wij samen bewust veilig aan geluk.’ De pretentieuze taal verbaast me. ‘Bewust veilig’, ja, daar mag je toch van uitgaan. En ‘bouwen aan geluk’? Het is 2025. Er is een groot tekort aan betaalbare woningen, vooral jonge mensen kunnen het wel schudden. Is een dak boven je hoofd, in plaats van een recht, een kwestie van geluk, een gunstig toeval, een loterij? Wellicht wordt met geluk zoiets bedoeld als dat bewoners vreugde en levenszin beleven aan hun huis. Maar is dat waar een bouwonderneming voor moet en kan zorgen? Ik moet denken aan de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, toen er ook grote woningnood was. Met vereende krachten zette men zich aan het lenigen van die nood. Waar het om ging was fatsoenlijke huisvesting voor iedereen. Gewoon, eenvoudige en doeltreffende huizen van steen en beton. ‘Veel geluk in uw nieuwe woning!’ zal het geklonken hebben als iemand een portiekflat of rijtjeshuis betrok. Geluk als iets ongrijpbaars wat je de ander toewenst, niet als een eindproduct van de bouw. Over de woningen en buurten die in die periode werden gebouwd gaat dit boek. En over de niet-maakbaarheid van geluk.

•

Afb. 1

Soms krijg je een raak beeld in de schoot geworpen. Neem de miniatuurverhuiswagen op een zwart-wit foto uit het album waarin mijn moeder zowel haar jeugdfoto's als die van haar man heeft geplakt. Een groepsportret met zo'n twintig mannen en drie vrouwen van uiteenlopende leeftijden. Ze kijken ernstig, bij enkelen is een zweem van een glimlach zichtbaar – grote tandpastagrijzen zijn nog niet gebruikelijk. Het is 1 oktober 1946 en het is feest. Je ziet het aan de uitbundige bloemstukken en de chique potpalmen, aan de stemmige kostuums van de heren en de lichte jurken van de dames. Ze vieren het vijftigjarig bestaan van meubeltransportmaatschappij Batenburg & Folmer N.V. in Den Haag, opgericht in 1896 (en precies negentig jaar later opgegaan in de internationale verhuizer Voerman, *'a moving company'*).

De mensen op de foto lijken me niet de feitelijke verhuizers, de sjouwers met gespierde armen en ruggen die kraken. Of is dat een vooroordeel? Alsof een verhuizer in zijn werkkloffe naar zo'n jubileumfeest zou komen! Is hier inderdaad alleen het kantoorpersoneel verzameld? Voor de staande mensen zitten vier mannen in kleermakerszit op de grond, met aan hun voeten een vrachtwagen-

tje van speelgoedformaat met het opschrift BATENBURG & FOLMER Ltd. In ieder geval zal de jongeman recht achter de miniatuur, die blonde met die frisse, zelfverzekerde uitstraling – achterovergekamd haar, hoog voorhoofd, licht ironische blik – een administratieve functie hebben gehad. Dat is mijn vader. Op zijn drieëntwintigste, twaalf jaar voor hij mijn vader zou worden.

Het wagentje zie ik als een aankondiging van alle toekomstige verhuizingen en verplaatsingen van mijn vader zelf en van ons gezin. Een symbool van vertrekken en aankomen, van op drift zijn, onderweg naar een woning die misschien een thuis wordt. Het zou nog wel even duren voor de verhuiswagen bij ons gezin kwam voorrijden, want mijn vader werd eerst zeeman op de grote vaart, tot hij in 1955 trouwde en een baan aan wal aannam. Mijn ouders betrokken de zolder in de vooroorlogse arbeiderswoning van mijn grootouders. Tijdens de woningnood van die eerste tien, vijftien jaar na de Tweede Wereldoorlog was inwoning heel gewoon, hoewel niet per se leuk. Ook toen ik drie jaar later werd geboren, was er nog geen eigen woning voor ons gezin beschikbaar. Die kwam pas een jaar later in de vorm van een typische wederopbouwportiekflat. Hierna was het hek van de dam; verhuizers bleven onze spullen in- en uitladen. Na de zolder en de portiekflat woonden we achtereenvolgens in een maisonnette (waar mijn broertje werd geboren), een torenflat en een galerijflat in Delft en een doorzonwoning in Twente. Tussen de maisonnette en de torenflat door emigreerden we naar Australië. Daar verbleven we in bijna twee jaar tijd in drie opvangkampen, een bungalow en een huurhuisje, tot een oceaanstomer ons terugvoer naar Nederland.

Al die verplaatsingen hebben mijn *coming of age* (met als afsluiting het plotselinge overlijden van mijn vader) begeleid en sterk beïnvloed. De buitenbeentjeservaring heeft me nog lang parten gespeeld. Tegelijkertijd is het frappant hoe onze opeenvolgende woningen de naoorlogse ontwikkelingen van bouwen en wonen tot halverwege de jaren zeventig weerspiegelen. De woningen en wijken uit mijn kindertijd en jeugd jaren in Delft en Twente kun-

nen als exemplarisch gelden voor die in de rest van Nederland in die periode. Met een knipoog zou je ook over de coming of age van het naoorlogse Nederland kunnen spreken, in de zin dat rond 1975 eindelijk het hoofd was geboden aan wat ‘volksvijand nummer 1’ werd genoemd, de woningnood dus, en de woningproductie zelfs een piek bereikte.

De vervlechting van de persoonlijke en maatschappelijke dimensies heeft mij geïnspireerd tot een ontdekkingsstocht langs de pleisterplaatsen in de eerste achttien jaar van mijn leven, tot ik in 1976 het huis uitging om te studeren. Een belangrijke drijfveer voor deze expeditie is de wens om dichterbij mijn ouders te komen, bij wat hen – en later ook mijzelf – bezielde om steeds weer te vertrekken in een verlangen thuis te komen waar ze niet eerder waren. Naast existentiële onrust en lust tot avontuur vormt het kronkelige pad van mijn vaders werkzame leven een leidmotief in het verhuisverhaal. Medewerker in een verhuisbedrijf, zeeman op de grote vaart, handelscorrespondent-vertaler, schrijfmachine-reparateur, secretaris, administrateur, horlogemaker. En tussen door werkloze en ‘uitkeringstrekker’. Veranderende persoonlijke omstandigheden en maatschappelijke ontwikkelingen deden ons gezin steeds opnieuw een schijnbaar vaste plek verlaten voor de volgende. Maar het is niet zo dat de woningen louter een door-gangsplaats zijn. Integendeel, in hun materialiteit representeren ze ook een mogelijkheid, een belofte. ‘Wonen is nu eenmaal belangrijk voor ons,’ zal mijn moeder op een gegeven moment zeggen om de (te) hoge huur van een nieuw huis te vergoelijken.

Behalve een persoonlijk familieverhaal is dit boek dan ook een onderzoek naar de woningen en wijken zelf en in bredere zin naar bouwen en wonen in Nederland tussen 1945 en 1975. De geschiedenis van de naoorlogse stedenbouw en volkshuisvesting biedt letterlijk en figuurlijk toegang tot het leven van mijn ouders, of beter gezegd, ze maakt het mij mogelijk een verhaal over hun leven – en deels dat van mijzelf – te schrijven. Andersom geldt het evenzeer: door middel van hun verhaal komt de geschiedenis in het vizier van de nog verzuilde volkshuisvesting vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog en de moeizame wederopbouw in de decennia erna

tot de explosie van hoogbouw – en het abrupte einde ervan – in de jaren zestig en zeventig, naast de uitgestrekte doorzon- en bloemkoolwijken, met aan de randen enige ruimte voor experimentele woningbouwprojecten.

Het naoorlogse bouwen en wonen staat uiteraard niet op zichzelf, maar is verbonden met ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen zoals de opkomst van de welvaarts- en consumptiemaatschappij, veranderende gezinsrelaties en de verschuivende verhouding tussen stad en ‘platteland’. Daarnaast lopen de ontkerkelijking (paradoxaal gepaard gaand met nieuwe kerkenbouw) en de moderne geloofstransformatie, ingezet door het Tweede Vaticaans Concilie, als een rode draad door mijn jeugdjaren. Ook de beweging van emigratie en remigratie speelt een aanzienlijke rol in dit boek: op de golven van globalisering en dekolonisering komen arbeidsmigranten uit Zuid-Europa en ‘repatrianten’ uit het voormalig Nederlands-Indië naar Nederland en worden andersom Nederlanders, onder wie ons gezin, in de eerste decennia na de oorlog ware volksverhuizers.

Mijn herinneringen spelen een grote rol in dit boek en ik doe een beroep op het geheugen van mijn broer en verschillende anderen om dat van mij aan te vullen. Ook diep ik getuigenissen uit het familiearchief op voor zover dat in mijn bezit is. Hieronder zijn fotoalbums, een dagboek van mijn moeder, getuigschriften en andere paperassen van mijn vader. Even belangrijk als de herinneringen en persoonlijke documenten is inzicht in de geschiedenis van bouwen en wonen waarvan de woningen van ons gezin deel uitmaken. Als theoloog en cultuurwetenschapper die vooral over literatuur en kunst heeft geschreven, heb ik mijn kennis op dat terrein flink moeten bijspijkeren. Welke – bekende en minder bekende – stedenbouwers, architecten en volkshuisvesters zijn betrokken geweest bij het ontwerp en de bouw van de huizen en wijken waarin we woonden? Wat waren hun bouwkundige en esthetische uitgangspunten, hun sociale opvattingen, in welke levensbeschouwelijke of politieke traditie stonden ze? Ik duik fysieke en digitale archieven in, raadpleeg boeken en artikelen, stel vragen aan des-

kundigen. En af en toe ga ik op pad in een wijk, al dan niet in gezelschap, om te zien hoe het was, hoe het nu is. Hoe is het verleden nog aanwezig in het heden, wat heeft mogen blijven, wat is verdwenen? Het gaat niet alleen om de huizen, maar evengoed om de openbare gebouwen waarmee ze een leefwereld vormen: scholen, kerken, de bibliotheek, een speeltuin. Wonder boven wonder staan alle woningen uit mijn jeugd er nog (die in Australië laat ik hier buiten beschouwing). Ze hebben groot onderhoud ondergaan in de jaren negentig en recent vaak uitgebreide verduurzaming en renovatie. Op de eengezinswoning na vallen ze nog steeds onder de sociale woningbouw. De buurten waarin ze staan zijn behoorlijk veranderd, veel is afgebroken dan wel juist bijgebouwd. Op sommige plekken verbaas ik me over de hoge bomen en uitbundige struiken en realiseer me dat de natuur haar eigen wederopbouw heeft gevolgd. De groenvoorziening was een bewust onderdeel van het vroeg-naoorlogse stedelijk ontwerp.

De flats en rijtjeshuizen die in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog massaal werden gebouwd zijn (en worden) vaak verguisd als eenvormig, van slechte kwaliteit, te klein. Gaandeweg ben ik erachter gekomen dat de ontwerpers van de woningen en de wijken waarin ze staan wel degelijk werden gedreven door maatschappelijke idealen en een streven naar vernieuwing in het bouwen. Dit besef is niet alleen van belang voor een beter begrip van het verleden. In het licht van de actuele wooncrisis en het amechtige adagium 'bouwen, bouwen, bouwen' loont het de moeite na te denken over de waarde van de naoorlogse sociale woningbouw als functioneel en cultureel erfgoed.

Sommigen, zoals de Franse architecten Anne Lacaton en Jean-Philippe Vassal, pleiten voor een radicale benadering van bestaande bouw: 'Nooit slopen, nooit verwijderen of vervangen, altijd toevoegen, transformeren en hergebruiken!'¹ Sloop is in hun visie een verspilling van energie, materialen en geschiedenis. Lacaton en Vassal hebben internationaal bekendheid verworven met de transformatie van naoorlogse sociale huurflats in Parijs en Bordeaux die op de nominatie stonden voor sloop. Ook in Nederland vinden hun ideeën navolging. Zo verdedigt Fred Feddes in het es-

say *Beter dan sloop* dat ieder gebouw door renovatie of transformatie geschikt kan worden gemaakt voor de toekomst. ‘Dit geldt eens te meer,’ betoogt hij, ‘voor naoorlogse bouw, uit de wederopbouw-tijd en de Post 65-periode, en daarmee voor een enorm aandeel in de gebouwde voorraad van Nederland.’² Voor de woningen en wijken in *Thuisdrift*, met andere woorden. De term Post 65 wordt gehanteerd voor architectuur, stedenbouw, landschap en kunst in de openbare ruimte uit de periode 1965-1990. Ook woningen vallen eronder, van galerijflats en wooncomplexen tot villa’s en rijtjeshuizen.³ Bij sloop en nieuwbouw worden al te vaak, zegt Feddes, ‘niet alleen goede, functionele gebouwen vernietigd, maar wordt ook schade aangebracht aan karakteristiek alledaags erfgoed, aan het collectieve en individuele geheugen en (...) aan duurzaamheid en klimaat.’ Volgens hem is het zelfs zo dat gebouwen soms haveloos en afgedragen lijken, maar dat achterstallig onderhoud daarvan de oorzaak is. ‘Soms worden ze zelfs moedwillig verwaarloosd om sloop “onvermijdelijk” te laten lijken.’⁴

Wanneer renovatie van sociale woningbouw en andere gebouwen uit die naoorlogse decennia echt niet mogelijk is en afbraak met vervangende nieuwbouw de beste oplossing is, gaat mijn beoordelingsvermogen te boven.⁵ Ik durf wel de stelling aan dat beleidsmakers, financiers en woningcorporaties te vaak kiezen voor sloop en nieuwbouw op plekken waar renovatie, de inventieve aanpak van leegstand en buurtversterking veel toekomstgerichter zouden zijn. Niet in de laatste plaats omdat intelligent behoud van gebouwen een aanzienlijk kleinere CO₂-voetafdruk achterlaat. Maar ook kan continuïteit in de leefomgeving mensen helpen om zich minder verloren te voelen in een complexe en onvoorspelbare wereld.

Had het niet voor de hand gelegen om de foto van verhuisbedrijf Batenburg & Folmer met mijn vader achter de miniatuurverhuiswagen hier af te drukken? Natuurlijk, ware het niet dat het noodlot toesloeg tijdens de zomervakantie van 2024. Terwijl mijn man

en ik in de buurt van Wenen waren, veroorzaakte een onverwachts gescheurd slangetje onder een wastafel op zolder enorme waterschade in ons huis in Arnhem. Mijn jongste dochter, die een paar geleende klapstoelen kwam terugbrengen, had het ontdekt. Na onze overhaaste terugkomst gaf het herstelbedrijf ons te verstaan dat al onze spullen, de vloerbedekking in alle kamers én wijzelf zo snel mogelijk het huis uit moesten, zodat zij meteen aan de slag konden met hun grote droogmachines.

Gelukkig zorgde het bedrijf voor de verwijdering van de vloerbedekking en de opslag van onze huisraad. Zelf vulden we een paar koffers met kleren en wat dozen met boeken, die onze dochter in een busje naar ons tijdelijke onderkomen bracht. Gedurende twee maanden huurden we een lieflijk huisje op een biologische boerderij en dat verblijf te midden van de groente- en bloemenakkers en de vier circulaire varkens was een groot geluk bij een ongeluk. Over de wonderlijke ligging van deze ecologische oase had ik graag meer verteld: aan de overkant van een grote woonboulevard en een afvalenergiecentrale en halverwege de groeikern Duiven-Westervoort.⁶ Nu gaat het echter om iets anders. Na terugkeer in ons eigen huis, na de eerste weken, eigenlijk maanden, van chaos en eindelijk weer geland zijn, moest ik vaststellen dat de bewuste foto weg was. En niet alleen de foto, maar ook een dagboek van mijn moeder dat figureert in hoofdstuk 2, en dat ik vanuit een onnavolgbare intuïtie godzijdank ooit pagina voor pagina heb gefotografeerd. Uren heb ik gezocht in dozen, mappen en fotoalbums, maar foto en dagboek zijn onvindbaar gebleven. Uiteindelijk moet ik me erbij neerleggen dat mijn verhaal het zonder symboolbeeld van de thuisdrift moet doen. De foto zal opduiken vlak nadat je boek is verschenen, voorspelt mijn man.

Een kleine leeswijzer, tot slot. In een aantal hoofdstukken staan *Extra's*: korte of langere uitweidingen over onderwerpen die al aangestipt zijn. Ze gaan de perken van de geschiedenis die in dit boek belicht wordt eigenlijk te buiten, maar ik kan het niet laten

ze in te voegen. Niet altijd verdient de aansporing *'Kill your darlings'* opvolging. Sla deze beschouwingen gerust over als het te veel wordt. Voor wie het met me eens is dat ook zijpaadjes verdieping kunnen bieden, beveel ik ze met plezier aan.